

Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἁγία ἀνθρωπότητα, ὡς ἱερὴ ἐνότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὡς πνευματικῶν οὐσιῶν καὶ ἠθικῶν προσωπικοτήτων καὶ ἀξιῶν!

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ εἶναι ἡ πνευματοποίηση τοῦ σύμπαντος, ἡ ἀποθέωση τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ, ἡ ἀποθέωση τῆς ζωῆς!

Ἡ ὑπέρτατη ἀρχὴ ὅλης τῆς φιλοσοφικῆς δημιουργίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητας ὅλου τοῦ κόσμου. Ἡ πνευματικὴ συνείδηση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς μετὰ τὴν ἐννοια τοῦ θεοῦ, ὡς ὑπερβατικῆς ἀρχῆς καὶ πηγῆς τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητας τοῦ παντός, εἶναι ἡ θρησκεία στὸ ὑψηλὸ νόημα τοῦ Κάντ. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἐνότητας ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας καὶ ὅλου τοῦ κόσμου ὑψώνει τὸν Κάντ στὶς κορυφές τοῦ ἀπολύτου καὶ στὸ πάνθεο τῶν μεγάλων καὶ καθολικῶν, κλασσικῶν καὶ αἰωνίων πνευματικῶν μορφῶν τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ἀγγαλιάζουν ὅλη τὴν ἱστορία καὶ ὅλη τὴ ζωὴ, ὅλο τὸν κόσμο καὶ ὅλη τὴ δημιουργία, τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ ἄπειρο, τὸ χρόνο καὶ τὴν αἰωνιότητα, μ' ἓνα λόγο τὸ πᾶν!

Μιὰ ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες ἐννοίες τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἐννοια τοῦ ὑψηλοῦ. Στὴν αἰσθητικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἐνώνονται ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ του φιλοσοφία. Τὸ ὑψηλὸ, στὸ νόημα τοῦ Κάντ, εἶναι ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μπρὸς στὸ ὑπερθυμαστὸ ὄραμα τῆς τραγικῆς σύγκρουσης στὸ θέατρο τοῦ κόσμου καὶ μάχης τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ τῆς νίκης τοῦ θεϊκοῦ στοιχείου τῆς ζωῆς στὸν ἡρωϊκὸ ἀγώνα του μετὰ τὴ φύση καὶ τὶς σκοτεινὲς κοσμικὲς δυνάμεις.

Τὸ ὑψηλὸ δὲν εἶναι στὴ φύση, ἀλλὰ στὸ πνεῦμα, μόνο στὸν ἠθικὸν κόσμο! Μὲ τὸ ὑψηλὸ ξυπνοῦν μέσα μας οἱ οὐράνιες δυνάμεις τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου. Τὸ ὑψηλὸ προὑποθέτει πάντα τὸν πνευματικὸ ἀγώνα καὶ τὴν ἠθικὴν νίκη. Τὸ ὑψηλὸ μᾶς δίνει τὸν πιὸ βαθὺ ἠθικὸ συγκλονισμὸ τῆς ζωῆς, γιατί μᾶς παρουσιάζει μπρὸς στὰ μάτια μας νικημένη, συντριμμένη, ἐκμηδενισμένη τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα στὶς στιγμὲς τῆς θεϊκῆς του νίκης. Τὸ ὑψηλὸ μᾶς δίνει τὸ αἶσθημα τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνεξαρτησίας μας, τὸ αἶσθημα τῆς αἰωνιότητάς μας καὶ τῆς ἐνότητάς μας μετὰ τὶς αἰώνιες πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς δυνάμεις τοῦ κόσμου καὶ μετὰ τὴ θεότητα! Τίποτα πιὸ βαθύ, πιὸ δημιουργικὸ καὶ πιὸ μεταφυσικὸ στὸν κόσμο ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ στὴ φύση, στὴν τέχνη καὶ στὴ ζωὴ!

Καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ εἶναι ὑψηλὴ καὶ ἡρωϊκὴ καὶ ἐμπνέει τὸ πιὸ βαθὺ αἶσθημα τοῦ ὑψηλοῦ. Ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ εἶναι ἡ νίκη τοῦ πνεύματος καὶ ὁ θρίαμβος τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ ὡς πηγῆς ἠθικῆς δημιουργίας!

Ἡ ζωὴ τοῦ δημιουργοῦ τῆς θρησκείας τοῦ καθαρῦ λόγου ὑπῆρξε τὸ θέατρο τῶν πιὸ σκληρῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀγώνων. Ὁλόκληρη ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ ὑπῆρξε ἓνας ἀδιάκοπος, ἄγριος, τραχὺς καὶ σκληρὸς ἀγώνας μὲ ὅλες τὶς σκοτεινὲς δυνάμεις τῆς ζωῆς, μετὰ τὴ φτώχεια καὶ τὴ στέρηση, μετὰ

τὸν πόνο καὶ τὴ δυστυχία, μὲ τὴ στενοκεφαλία τῶν φιλιστιαίων στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος, μὲ τὴν ἀδιαφορία, μὲ τὴν ἀντίδραση καὶ τέλος μὲ τὴ βία.

Ἄλλ' ἐκεῖνο ποὺ καταπλήσσει καὶ γεννᾷ τὸν ἴλιγγο στὸ νοῦ καὶ τὸ θρησκευτικὸ δέος στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ καὶ ἀποκαλύπτει τὸν πνευματικὸ ἐσωτερικὸ ἀνθρώπο, τὴν ἠθικὴ του φύση καὶ τὶς ἀπειρες ἠθικὲς δυνάμεις του, εἶναι ὁ ὑπεράνθρωπος ἀγὼνας του μὲ τὴ φύση καὶ ἡ νίκη τοῦ πνεύματός του καὶ τῆς ψυχῆς του!

Ὁ Κάντ ἔφερε σὲ πέρας ἓνα κολοσσιαῖο πνευματικὸ ἔργο ποὺ καταπλήσσει, ὄχι μόνον μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἀξία του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ὄγκο του καὶ τὴν ἐκτασίη του, ἓνα ἔργο ποὺ κοντὰ στ' ἄλλα ἀπαιτοῦσε καὶ μεγάλες σωματικὲς καὶ φυσικὲς δυνάμεις.

Καὶ ὅμως ὁ ἀνθρώπος, ποὺ ἔφερε σὲ πέρας ἓνα τέτοιο γιγαντιαῖο ἔργο, ἦταν τρομερὰ ἀδικημένος ἀπ' τὴ φύση. Ἡ σωματικὴ υἰεία τοῦ Κάντ ἦταν πάντα λεπτὴ καὶ σ' ὅλη τὴ ζωὴ του ὑπόφερε ἀπὸ στηθικὸ ἀσθμα. Ἡ σωματικὴ διάπλασίη του ἦταν πολὺ ἐλαττωματικὴ, τὸ ἀνάστημά του πολὺ μικρὸ, μόλις 1,54, τὸ σῶμά του λεπτό, ἀδύνατο, κακοφτιαγμένο, μὲ στενοὺς ὤμους (τὸ δεξιὸ ὄμο ψηλότερο ἀπὸ τὸν ἀριστερό), μὲ στενὸ καὶ σχεδὸν καμπούριασμένο στηθος, μὲ μικρὰ καὶ στενὰ πλεμόνια καὶ μὲ στενὴ καρδιά. Τὸ κεφάλι του σὲ ἀναλογία μὲ ὅλο τὸ ἄλλο σῶμά του ἦταν πολὺ μεγάλο, τὸ ἓνα χέρι του ἐλαττωματικὸ, τὰ κόκκαλά του, οἱ ἀρθρώσεις του καὶ οἱ μῦς του πολὺ ἀδύνατοι καὶ ὅλο τὸ κορμί του τόσο λιγόσαρκο, ὥστε μὲ μεγάλη δυσκολία καὶ μ' ἐξαιρετικὴ τέχνη ὁ ῥάφτης του κατώρθωνε νὰ σκεπάζη τὶς ἀδυναμίες του· τὸ πρόσωπό του ἦταν πολὺ συμπαθητικὸ, ῥόδινο καὶ δροσερὸ καὶ στὰ νιάτα του πολὺ ὡμορφο. Τὰ μαλλιά του ξανθὰ καὶ τὰ μάτια του βαθιά γαλανά. Ὁ Jachimann γράφει γιὰ τὰ μάτια του τὰ ἑξῆς:

«Τὰ μάτια τοῦ Κάντ ἦσαν αἰθέρια. Ἡ ματιά του βαθιά, πνευματικὴ, ἀστραφτερή, ἐλαφρὰ σκιερή. Εἶναι ἀπάνω ἀπὸ τὶς δυνάμεις μου νὰ ἐκφράσω τὴ δύναμη καὶ τὴ γοητεία τῶν ματιῶν του καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς ψυχῆς μου, ὅταν ὁ Κάντ, ἐνῶ καθόταν ἀπέναντί μου καὶ κοίταζε χάμω, ἄξαφνα σήκωνε τὰ μάτια του ἀστραφτερὰ καὶ τὰ βύθιζε μέσ' στὰ μάτια μου. Εἶχα τὶς στιγμὲς αὐτὲς τὸ αἶσθημα, πῶς μὲ τὴν αἰθέρια γαλάζια φλόγα τῶν ματιῶν του βυθίζομαι στ' ἄδυτα τῶν ἀδύτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς».

Ὁ ἴδιος ὁ Κάντ ἔλεγε γιὰ τὸν ὄργανισμό του, πῶς δὲν ἐγνώρισε ποτὲ

1. Ἀπὸ τὰ 1746 ἕως τὰ 1804 εἶδαν τὸ φῶς τοῦ κόσμου 76 ἔργα τοῦ Κάντ μὲ θέματα ἀπ' ὅλους τοὺς κλάδους τῶν φιλοσοφικῶν καὶ φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Τὰ ἔργα, οἱ παραδόσεις καὶ ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κάντ στὴν κλασσικὴ ἐκδοσι τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου πιάγουν 21 ὀγκώδεις τόμους μὲ περισσότερες ἀπὸ 10000 σελίδες. Ἐπίσης μέσα σὲ 40 χρόνια (1756—1796) ὁ Κάντ ἐδίδαξε στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Κένιξμπεργκ ὅλες τὶς φιλοσοφικὲς καὶ φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες τοῦ καιροῦ του. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἐδίδαξε 54 φορὲς Λογικὴ, 49 φορὲς Μεταφυσικὴ, 28 Ἠθικὴ φιλοσοφία, 12 Φυσικὸ δίκαιο, 11 Ἐγκυκλοπαιδεῖα ὅλης τῆς φιλοσοφίας, 1 Φυσικὴ θεολογία, 4 Παιδαγωγικὴ, 21 Ἀνθρωπολογία, 46 Φυσικὴ Γεωγραφία, 20 Θεωρητικὴ Φυσικὴ, 16 Μαθηματικά, 2 Μηχανικὴ καὶ 1 Μεταλλεολογία.

στή ζωή του τὴν τελεία ὑγεία, γιατί ἔπασχε πάντα ἀπὸ τὸ στήθος του, ἀπ' τὸ ἄλλο ὅμως μέρος δὲν ἦταν τύπος ἀρρώστου ἀνθρώπου, γιατί δὲν ἀρρώστησε ποτὲ σ' ὅλη τὴ ζωή του. Τ' ὅτι κατώρθωσε ὁ Κάντ μ' ἓνα λεπτὸ καὶ ἀδύνατο σῶμα ν' ἀνθέξῃ σ' ὅλη τὴν κολοσσιαία ἐργασία τῶν μελετῶν του, τῶν παραδόσεών του, τῆς φιλοσοφικῆς του δημιουργίας, τῶν ἐκδόσεων τῶν ἔργων του καὶ τῆς ἀλληλογραφίας του, καὶ νὰ φτάσῃ τὰ 80 χρόνια εἶναι σὰν ἀληθινὸ θαῦμα, πού ὀφείλεται μόνον στὴν ἀπόλυτη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ αὐτοκυριαρχία του, στὴν ἀτσαλένια θέλησή του, στὸν σὰν ἀπὸ γρανίτη χαρακτῆρά του καὶ στὴν αὐστηρῆ, μεθοδική, ταχτικὴ, μυθηματικὰ ἑυθμισμένη καὶ ἀπόλυτα κυριαρχημένη ζωὴ του.

Ὁ Κάντ σηκωνόταν κάθε πρωτὶ σ' ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ χρόνου, χειμῶνα καλοκαῖρι, καὶ σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του τὴν ἴδια πάντα ὥρα, ἀκριβῶς στὶς πέντε παρὰ τέταρτο. Νευνόταν, ἔπαιρνε λίγο τσαΐ, κάπνιζε λίγο καὶ ἄρχιζε ἀμέσως τὴν πνευματικὴ ἐργασία του, ἀκριβῶς στὶς πέντε. Ἀπὸ τὶς 5—7 ἑτοίμαζε τὶς παραδόσεις του, στὶς 7—9 ἢ 8—10 εἶχε τὰ μαθήματά του, στὶς 10 ἄρχιζε τὴ δημιουργικὴ ἐργασία του καὶ ὡς τὴ μιὰ παρὰ τέταρτο ἔγραφε κι' ἐπεξεργαζόταν τὰ ἔργα του. Στὴ μιὰ ἔτρωγε (μόνο μιὰ φορὰ τὸ εἰκοσιτετράωρο) πάντα μὲ φίλους του ἢ σπουδαστῆς του. Ὑστερ' ἀπ' τὸ φαγητὸ ἔμενε 2—3 ὥρες μὲ τὴ συντροφιά τῶν φίλων του συζητῶντας εὐχάριστα μ' αὐτοὺς διάφορα θέματα. Ἐπειτα ἔβγαινε περίπατο μιὰ ὥρα, ξαναγύριζε στὸ σπίτι του κι' ἐργαζόταν ξανά πνευματικὰ ὡς τὶς 10 τὸ βράδυ. Στὶς 10 ἀκριβῶς κοιμόταν.

Αὕτὴ ἦταν ἡ ζωὴ τοῦ Κάντ, πάντα ἡ ἴδια σταθερὴ καὶ ἀμετάβλητη σ' ὅλα τὰ χρόνια του. Ὁ ὑπηρέτης του Lampe ἐβεβαίωνε, πῶς καμμιά ἡμέρα μέσα σὲ 30 χρόνια δὲ σηκώθηκε ὁ Κάντ ποτὲ τὸ πρωτὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴν κανονικὴ ὥρα του. Ὅλος ὁ κόσμος στὸ Καίνιξμπεργκ εἶχε νὰ κάμῃ μὲ τὴ σὰν ὠρολόϊ κανονισμένη ζωὴ του κι' ὅταν σπανιώτατα συνέβαινε ὁ Κάντ νὰ μὴ βγῆ περίπατο τὴν ταχτικὴ του ὥρα, οἱ πατριῶτές του ἀνησυχοῦσαν καὶ φοβόσαν, μήπως εἶχε πάθει τίποτα ἢ ἦταν ἀρρωστος. Πραγματικὰ κάποτε δὲ βγῆκε περίπατο, τὸ πάθημά του ἦταν, ὅτι εἶχε ξεχαστεῖ διαβάζοντας τὸν Émil τοῦ Rousseau.

Ὁ Κάντ εἶχε ἀπόλυτα κυριαρχήσει τὴ ζωὴ του κ' εἶχε ὅλα ὑποτάξει στὸ πνεῦμά του καὶ στὴν πνευματικὴ θέλησή του. Ἐπρόσεχε κ' εἶχε ἑυθμίσει καὶ τὶς ἐλάχιστες λεπτομέρειες τῆς ζωῆς του, τὴν τροφή του, τὸ εἶδος, τὴν ποιότητα, τὴν ποσότητα καὶ τὸ μαγεύρεμά της, τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα καὶ τὸ βάρος τῶν ρούχων του, τὶς ὥρες τῆς ἐργασίας του, τοῦ φαγητοῦ, τοῦ περιπάτου, τῆς ἀναπαύσεως καὶ τοῦ ὕπνου του. Ἐφρόντιζε γιὰ τὴ φυσικὴ του ὑγεία καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ κάθε τι γιὰ τὴν ἠθικὴ του ὑγεία. Ἡ ζωὴ του ἦταν ἡ τελεία ἔκφραση τῶν πνευματικῶν ἀρχῶν του, τοῦ μέτρου, τοῦ ἑυθιμοῦ, τῆς ἁρμονίας, τοῦ πνεύματος τῆς μορφῆς, τῆς ἀπόλυτης ἠθικῆς αὐτοκυριαρχίας, φωτεινὸ δημιούργημα τῆς λυτρωμένης σκέψης του καὶ τῆς αὐτόνομης θέλησής του. Ὅλα στὴ ζωὴ του εἶναι κανονισμένα, σχηματοποιη-

μένα, θυθμισμένα, κυριαρχημένα, ὑποταγμένα στο πνεῦμα καὶ στὴ θέληση. Καὶ στὰ πιὸ μικρὰ καὶ στὰ πιὸ μεγάλα, καὶ στὰ πιὸ σημαντικὰ καὶ στὰ πιὸ ἀσήμαντα, ἐνεργοῦσε σύμφωνα μὲ τὶς ἰδέες του καὶ τὶς πνευματικὲς ἀρχές του σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μ' ὅλη τὴ φιλοσοφία του καὶ ὅλη τὴ ζωὴ του. Τὸ σῶμά του ἦταν στὴν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ πνεύματός του καὶ τέλειος ὑπηρέτης τῆς θέλησής του. Ὁ Κάντ ἐπραγματοποίησε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του τὴν κεντρικὴ καὶ θεμελιακὴ ἀρχὴ ὁλοκλήρου τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματός του, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ πνεῦμα εἶναι ὁ νομοθέτης τῆς ζωῆς καὶ ἡ φιλοσοφία ἡ νομοθεσία τοῦ πνεύματος. Ὁ Κάντ ἔζησε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του ὡς ἀληθινὸς φιλόσοφος, στὸ ἀπόλυτο νόημα τῆς φιλοσοφίας του, ὡς νομοθέτης καὶ δημιουργὸς τῆς ζωῆς του σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὴν αἰώνια ψυχὴ ὅλου τοῦ κόσμου!

Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ εἶναι ἐνορατικὸ καὶ συνθετικὸ, θετικὸ καὶ δημιουργικὸ, καθολικὸ καὶ παγκόσμιο, ἀγγαλιάζει ὅλη τὴν ἀνθρώπινη γνώση καὶ ἐπιστήμη, ὅλο τὸ φυσικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ κόσμο, ὅλο τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ, ὅλη τὴν ἱστορία καὶ ὅλη τὴ ζωὴ! Αἴσθημα ἰλίγγου καὶ δέους κυριεύει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τοὺς ἀπειρους νὰ ἐνορᾷ κόσμους τῆς Καντιανῆς πνευματικῆς ἐποπτείας καὶ δημιουργίας! Τὸ ἀπροσμέτρητο βάθος τοῦ στοχασμοῦ, τὸ ὑπερκόσμιο ὕψος τῶν πνευματικῶν ἀνατάσεων καὶ συλλήψεων, ἡ ἀβυσσαλέα ἐνορατικὴ τῆς πνευματικῆς ματιᾶς ποὺ βυθίζεται στ' ἄδυτα τῶν ἀδύτων τῆς δημιουργίας καὶ ἀρπιάζει τὴ μυστικὴ ψυχὴ τῶν ὄντων, ἡ καταπληκτικὴ ἀναλυτικὴ δύναμη εἰκόνων καὶ παραστάσεων, ἐνοράσεων καὶ ἐννοιῶν, ἀφηρημένων καὶ συγκεκριμένων ἐννοιῶν, διανοητικῶν καὶ λογικῶν ἐννοιῶν, σκέψεων, κρίσεων, λογισμῶν, πραγμάτων καὶ ἰδεῶν, κανόνων καὶ ἀρχῶν, σχημάτων καὶ μορφῶν, φαινομένων καὶ ὑπερβατικῶν ὄντων, ἐμπειρικῶν γνώσεων καὶ ὑπερβατικῶν ἐννοιῶν καὶ ἰδεῶν, καθαρῶν πνευματικῶν στοιχείων καὶ ἐμπειρικῶν αἰσθητικῶν στοιχείων, τὸ θεῖο δῶρο τοῦ ἐνορατικοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐννοιολογικοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ διαλεκτικοῦ λογισμοῦ, ἡ ἀπειρὴ συνθετικὴ καὶ δημιουργικὴ καὶ ὅλ' αὐτὰ ἐνωμένα σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὴν πιὸ βαθιὰ καὶ πολύμορφη ἀπέραντη σοφία καὶ μόρφωση, ἔργο ἀδάμαστης θέλησης, ἀφάνταστης πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ τερατώδους μνήμης!

Οἱ πρῶτοι βιογράφοι τοῦ Κάντ μὲ ἀνυπόκριτο καὶ ἀπεριόριστο θαυμασμὸ ἀναφέρουν γιὰ τὸ πνεῦμά του τὰ ἑξῆς :

«Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ἀγγαλιάζει ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ἐπιστήμη καὶ σοφία καὶ ἐβυθίζόταν καὶ στὶς πιὸ βαθιές, κρυφές καὶ σκοτεινές γωνιές καὶ στὶς πιὸ μυστικὲς πτυχές τῆς ζωῆς. Τὸ πᾶν σιτὸν κόσμον ἐνδιέφερε τὸ πνεῦμά του καὶ τὸν συγκινοῦσε. Ἔτσι ἱκανοποιοῦσε τὴν ἀχόρταγη γνωστικὴ του περιέργεια καὶ δίψα καὶ τὴ μανία του τῆς σοφίας. Τὴ μόρφωσή του βοήθησε τρομαχτικὴ καὶ τερατώδης μνήμη, ἀπέραντη ἀποθήκη γνώσεων καὶ σοφίας. Κατεῖχε ὅλη τὴν κλασσικὴ φιλολογία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, ἂν

καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας κλασσικοὺς δὲ μελετοῦσε στὸ πρωτότυπο. Ἐγνώριζε βαθιὰ τὴν ἀρχαιολογία ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς καὶ ὅλη τὴν ἀρχαία, τὴ μέση καὶ τὴ νεώτερη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καὶ προσπάντων τὴν ἱστορία τῆς γῆς σ' ὅλες τὶς περιόδους τῆς. Εἶχε πολλὰς γνώσεις στατιστικὰς, οἰκονομικὰς, πολιτικὰς καὶ φυσικοῖστορικὰς. Τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα του μαρτυροῦν τὴν ἀπέραντη φιλοσοφική του μόρφωση καὶ τὴν βαθειὰ γνώση του τῆς φιλολογίας τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νεώτερου κόσμου. Ἐπίσης τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τ' ἄλλα ἔργα του ἀποκαλύπτουν τὸν Καντ ὡς μεγάλο μαθηματικὸ καὶ φυσικὸ καὶ ἀστρονόμο καὶ ἐν' ἀληθινὸ σοφὸ στὰ ἐφαρμοσμένα μαθηματικά. Ἰδιαίτερη ἀδυναμία εἶχε στὴ χημεία καὶ χωρὶς νᾶχη ποτὲ ἰδεῖ καὶ παρακολουθῆσαι ἐπιστημονικὰ πειράματα χημείας ἐκτελοῦσε μὲ μοναδικὴ ἐπιτυχία καὶ ἐξαιρετικὴ ἐπιστημονικὴ τελειότητα δυσκολώτατα χημικὰ πειράματα, ποὺ γεννοῦσαν κατάπληξη καὶ ἐνέπνεαν ἀπεριόριστο θαυμασμὸ στοὺς μεγαλύτερους χημικοὺς τῆς ἐποχῆς του. Ἰξερε βαθειὰ τὴν αἰσθητικὴ τῶν νεώτερον χρόνων, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἱστορία τῶν θρησκείων τῶν Χριστιανῶν, τῶν Ἰουδαίων καὶ ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν τῆς γῆς, τὴ θεολογία καὶ ἀρκετὰ καλὰ τὴν ἰατρική. Ἀπ' τὶς νεώτερες γλώσσες ἐννοοῦσε μόνο τὰ Γαλλικά, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰ μιλάη. Ἐγνώριζε τελείως τὴ λατινικὴ γλώσσα καὶ πολλὰ ἔργα του ἔγραψε στὰ λατινικά. Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἐδίδασκε στὰ πανεπιστημιακὰ μαθήματά του τοὺς Ῥωμαίους κλασσικοὺς, τοὺς νεώτερους Γάλλους καὶ Γερμανοὺς κλασσικοὺς, θεολογικὰ ἔργα καὶ συστηματικὰ ὅλα τὰ δογματικὰ καὶ τὰ ἠθικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα. Σεχωριστὸ ἐντελῶς ἐνδιαφέρον εἶχε γιὰ τὴ γεωλογία καὶ ἐμελετοῦσε γεωλογικὰ συγγράμματα καὶ ἔργα γιὰ τὴ ζωή, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς. Εἶχε μανία νὰ γνωρίσῃ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ὅλη τὴ γῆ, ὅλο τὸν κόσμον. Καὶ ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ ἐννιά χρόνια (1746—1755) ποὺ ἔζησε σὲ μέρη ἔξω ἀπ' τὴν πατρίδα του, ὅλη τὴν ἄλλη ζωὴ του πέρασε μόνο στὸ Κένιξμπεργκ. Γιὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴ μανία του αὐτῆ, νὰ γνωρίσῃ ὅλο τὸν κόσμον, ἐμελετοῦσε ὅλες τὶς κοσμολογικὰς καὶ ἀνθρωπολογικὰς ἐπιστῆμες. Τὰ πανεπιστημιακὰ μαθήματά του τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς φυσικῆς γεωγραφίας ἦσαν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα καὶ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα καὶ εἶχαν τοὺς περισσότερους σπουδαστὰς καὶ ἀκροατὰς καὶ ἐνέπνεαν τὸ μεγαλύτερο ἐνθουσιασμό. Στὴν ἀρχὴ τῶν πανεπιστημιακῶν σπουδῶν του εἶχε μεγαλύτερη κλίση στὶς φιλολογικὰς καὶ ἀνθρωπιστικὰς ἐπιστῆμες, κατόπι ὅμως ὅλο τὸ ἐνδιαφέρον του ἐστράφηκε πρὸς τὶς φιλοσοφικὰς καὶ φυσικομαθηματικὰς ἐπιστῆμες. Σεχωριστὴ ἀγάπη εἶχε γιὰ τὶς γλωσσολογικὰς μελέτες καὶ αἰστανόταν ἐξαιρετικὴ χαρὰ μὲ τὴν ἔτυμολογία τῶν λέξεων. Ἀγαποῦσε τὴ μουσικὴ καὶ τὴ ῥητορικὴ καὶ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη τέχνη τὴν ποίηση. Οἱ ἀγαπημένοι του ποιητὰς ἦσαν οἱ ἀρχαῖοι κλασσικοί, οἱ Ἄγγλοι Milton (μὲ τὸ χαϊμένο παράδεισον) καὶ Pope καὶ ὁ Γερμανὸς Haller. Ὡς μεγαλύτερο ποιητὴ τῆς Γερμανίας ἐθεωροῦσε τὸ Wieland¹. Παρακο-

1. Πρὶν λάμψη τὸ ἀστρο τοῦ Goethe.

λουθοῦσε συστηματικὰ ὅλη τὴ σύγχρονη τοῦ καιροῦ του πνευματικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κίνησις καὶ ἐμελετοῦσε ὅλα τὰ νέα μεγάλα ἔργα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ μνήμη του δὲν περιγράφεται. Θυμόταν ὀλόκληρα κομμάτια ἀπὸ διάφορα ἔργα ἀρχαίων καὶ νεώτερων ποιητῶν καὶ συγγραφέων καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας μὲ τὶς πιὸ μικρὲς τῆς λεπτομέρειες. Κάποτε ὁ Κάντ ἔκαμε σ' ἓνα Ἑγγλέζο, μέσ' ἀπὸ τὸ Λονδίνο, τὴν περιγραφή τῆς μεγάλης γέφυρας τοῦ Westminster. Ἡ περιγραφή του ἦταν τόσο ζωντανή, παραστατικὴ, ἀκριβής, λεπτομερειακὴ, πραγματικὴ καὶ ἀληθινή, μ' ὅλα τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα, τὰ μέτρα, τὸ μᾶκρος, τὸ πλάτος, τὸ ὕψος, τὸ σχῆμα, τὰ διάφορα μέρη τῆς καὶ τὶς παραμικρότερες λεπτομέρειες, ὥστε κατάπληκτος ὁ Ἑγγλέζος τὸν ἐρώτησε πόσα χρόνια ἔμεινε στὸ Λονδίνο καὶ πόσα χρόνια ἐσπούδασε ἀρχιτεκτονικῆ. "Ὅταν ἄκουσε τὸν Κάντ νὰ τὸν βεβαιώσῃ, πὼς δὲ βγήκε ποτὲ ἀπ' τὴν πατρίδα του καὶ δὲ σπούδασε ποτὲ ἀρχιτεκτονικῆ, τοῦ φαινόταν σὰν κάτι ἀπίστευτο. Τὸ ἴδιο συνέβηκε καὶ μ' ἓνα Ἰταλὸ, ὅταν ἄκουσε τὸν Κάντ γὰ τοῦ περιγραφή τῆ ζωῆ τῆς Ἰταλίας σὰ νᾶχε ζήσει χρόνια σ' αὐτῆ» (Bogowski καὶ Jachmann).

Μ' ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει κανεὶς νὰ φανταστῆ, πὼς ἡ σοφία καὶ οἱ φιλοσοφικὲς θεωρίαι τοῦ Κάντ ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ βιβλία. Τὸν κόσμον καὶ τὴν ἐπιστήμη ὁ Κάντ ἔβλεπε δημιουργικὰ. Ἡ σοφία του ἔβγαινε ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐνόραση τοῦ κόσμου καὶ τῆ βαθιὰ παρατήρησι τῆς ζωῆς. Τὸ πνεῦμά του ἦταν πρῶτα-πρῶτα θετικόν, ἐνορατικόν, ρεαλιστικόν καὶ ἐπιστημονικόν. Κ' οἱ ἀρετὲς αὐτῆς τοῦ πνεύματός του ὠδήγησαν τὸν Κάντ στὸν κριτικισμό. Ἡ ζωὴ ἦταν γιὰ τὸν Κάντ ἡ πρώτη πηγὴ τῆς σοφίας καὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Ἡ σκέψις, στὰ μάτια του, ὡς καθαρὴ πνευματικὴ αὐτενέργεια εἶναι πνευματικὴ ἐπεξεργασία τῶν αἰσθητικῶν ἐνοράσεων, ποὺ δίνει στὸ πνεῦμα ὁ κόσμος καὶ ἡ ζωὴ. Τῆ φιλοσοφία τὴν ἐνοεῖ ὁ Κάντ ὄχι ὡς γνώση, μόρφωση, σοφία καὶ ἀποθήκη γνώσεων, ἀλλὰ κυρίως καὶ προπάντων ὡς δημιουργικὴ σκέψις!

Ὁ Κάντ περισσότερο ἀπ' ὅλα στὸν κόσμον ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν ἄνθρωπον. Τὸν ἄνθρωπον μελετοῦσε σ' ὅλες τὶς σχέσεις καὶ ἐκδηλώσεις του καὶ σ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξί του. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ζωὴ κ' ἡ μοίρα του μέσ' στὸν κόσμον εἶναι, στὰ μάτια τοῦ Κάντ, τὸ κύριον καὶ τὸ κεντρικόν πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας. Τὸν ἄνθρωπον στὶς μεταφυσικὲς σχέσεις του μὲ τὸν κόσμον καὶ τὴν ὑπερβατικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου μελετοῦσε στὸ τελευταῖον μεγάλο ἔργον του καὶ τὸ ἀληθινὸ ἀριστούργημά του «Ὁ Θεός, ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος». «Ἀἰσθημα ὑψηλοῦ θαυμασμοῦ, γράφει ὁ Jachmann, θὰ πλημμυρίζῃ τὴν ἀνθρώπινον ψυχὴν πρὸς τὸ ὑψηλὸν καὶ μεγαλόπρεπον πνεῦμα τοῦ Κάντ, ὅσο τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα θὰ θαυμάζῃ τὸ ὑψηλὸν καὶ τὸ μεγάλο στὸν κόσμον. Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ ἦταν ἓνας φωτοβόλος ἥλιος, ποὺ καμμιά δὲ σκοτείνιαζε δύναμις καὶ ὅλα φεγγοβολοῦσε καὶ ἐθέρμαινε στὸν κόσμον. Τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ θὰ λάμπῃ αἰώνια στὸν οὐρανὸν τῶν ἀστρῶν τῶν μεγάλων πνευμάτων» (Jachmann, 3ο γράμμα).

“Ὅπως ὅλα τὰ μεγάλα πνεύματα ἔτσι καὶ ὁ Κάντ εἶχε βαθύτατο τὸ αἰσθημα τῆς φιλίας. Ἡ φιλία εἶναι τὸ ὑψηλότερο καὶ τὸ πνευματικώτερο αἰσθημα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ἡ πιὸ ὑψηλὴ καὶ πιὸ καθαρὴ μορφή τῆς ἀγάπης, ἡ πνευματικὴ ἀγάπη, ἔρως ψυχῶν, ἔρως πνευμάτων!

“Ἄν μπορῆ νὰ μιλήσῃ κανεὶς γιὰ πάθος γιὰ ἓνα πνευματικὸ ἄνθρωπο ἠθικὰ λυτρωμένο ἀπ’ ὅλα τὰ πάθη καὶ αὐτόνομο, ὅπως ὁ Κάντ, ὁ δημιουργὸς τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου ἓνα μόνο εἶχε πάθος στὴ ζωὴ του, τὸ πάθος τῆς φιλίας καὶ τῆς ἀγάπης τῶν ἐκλεκτῶν πνευμάτων καὶ ψυχῶν.

Μὲ τὴν ὑψηλὴ πνευματικότητά του, τὴν ἰδανικὴ εὐγένεια καὶ καλωσύνη του, τὸν ὑπερθαυμαστὸ χαρακτήρα του, μὲ τὶς ὑψηλές πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀρχές του καὶ κυρίως μὲ τὴν ἀπόλυτη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγνότητα τῆς ζωῆς του καὶ τὸ ὑπερκόσμιο ἠθικὸ φέγγος τῆς προσωπικότητάς του, ὁ Κάντ κατακτοῦσε γιὰ πάντα ἄλλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐγνώριζε. Οἱ φίλοι του καὶ οἱ σπουδαστεῖς του τὸν ἐλάτρευαν. Οἱ φίλοι του ἦσαν φίλοι του σ’ ὅλη τὴ ζωὴ του. Ἐχθροὺς δὲν εἶχε ποτὲ ὁ Κάντ. Ἐχθροὺς ὁ Κάντ ἔκανε μόνο μιὰ φορὰ στὴ ζωὴ του μὲ τὶς ιδέες του γιὰ τὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση. Ἡ Γαλλικὴ ἐπανάσταση ἄναιρε στὴν ψυχὴ τοῦ Κάντ τὸν πιὸ δυνατὸ καὶ πιὸ φλογερὸ ἐνθουσιασμό. Ὁ ἰδεολογικὸς αὐτὸς ἐνθουσιασμός καὶ γενικὰ οἱ ιδέες του γιὰ τὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση ἦταν φυσικὸ νὰ δημιουργήσουν πολλοὺς ἐχθροὺς στὸν Κάντ σὲ μιὰ χώρα, ὅπου ὑπῆρχαν πολλὰ ἐχθρικά καὶ ἀντιδραστικὰ στοιχεῖα πρὸς τὸ μεγαλύτερο ἀπολυτρωτικὸ κίνημα τοῦ κόσμου.

Στὴ φιλία του καὶ στὴν ἀγάπη του πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ὁ Κάντ δὲν εἶχε κανένα μέτρο καὶ καμμιά ἐπιφύλαξη κι’ ἔδινε ὅλη τὴν ψυχὴ του. Ἡ φιλία δὲν ἦταν γι’ αὐτὸν ἓν’ ἀπλὸ ἰδανικὸ αἰσθημα, ἀλλὰ μιὰ ζωντανὴ καὶ φλογερὴ πραγματικότητα. Νὰ κάνῃ τὸ καλὸ στὴ ζωὴ του, νὰ ὑποστηρίξῃ τοὺς φίλους του μὲ πάθος καὶ μ’ ὅλες τὶς δυνάμεις του, ἰδανικὰ καὶ δίχως καμμιά ἰδιοτέλεια, νὰ τοὺς βοηθήσῃ ν’ ἀνέβουν ψηλὰ στὴ ζωὴ καὶ νὰ εὐτυχήσουν, ἦταν βαθύτατη κι’ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς του, ποὺ εὔρισκε τὴν ἱκανοποίησή της μόνο στὴν ἐξωτερίκευση καὶ τὴν ἔμπρακτὴ ἐκδήλωση τῶν αἰσθημάτων του καὶ τῆς ἀγάπης του. Ἀγαποῦσε τοὺς φίλους του κι’ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸ κάθε τι στὴ ζωὴ τους, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασή τους, γιὰ τὴ σταδιοδρομία τους, γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τους, μ’ ἓνα λόγο γιὰ τὴν εὐτυχία τους. Ζοῦσε ψυχικὰ μαζί τους, ἐχαιρόταν στὴ χαρὰ τους καὶ συνέπασχε στὴ λύπη τους. Ὅταν ἀρρώστιανε φίλος του, παρακολουθοῦσε μ’ ἐνδιαφέρον καὶ ἀδημονία τὴν ἀρρώστια του, σπανιώτατα ὅμως πήγαινε ἐπίσκεψη σὲ ἀρρωστο φίλο του. Πολλοὺς φίλους του βοήθοῦσε οἰκονομικά. Πολλοὶ μὲ τὴν προστασία του ἀνέβηκαν πολὺ ψηλὰ καὶ πῆραν μεγάλα ἀξιώματα. Μὲ τὴν ὑποστήριξή του φίλοι του ἔγιναν καθηγητὲς Πανεπιστημίων.

Στὴ φιλία του ὁ Κάντ δὲν ἔκανε καμμιά διάκριση σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία, τὸ φύλο, τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸ ἐπάγγελμα. Φίλους εἶχε ἀπ’ ὅλες τὶς κοινωνικὲς τάξεις κι’ ἀπ’ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα, καθηγητὲς, ἀξιωματικούς, ἀστούς,

ἐμπόρους, ἐπαγγελματίες, δημοσίους ὑπαλλήλους, ἐργατικούς, σπουδαστές, κλπ.

Τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον εἰδείχνε ὁ Κάντ γιὰ τοὺς νέους· παρακολουθοῦσε τὶς σπουδές τους καὶ ὅλη τὴ ζωὴ τους, τοὺς εἶδνε πολὺτιμες συμβουλές, τοὺς ἐπροστιάτενε καὶ τοὺς ὑποστήριζε σ' ὅλη τὴ σταδιοδρομίᾳ τους. Πολλοὺς ἐβοηθοῦσε καὶ μὲ χρήματα γιὰ νὰ τελειώσουν τὶς σπουδές τους.

Στοὺς φίλους του ὁ Κάντ ἦταν πάντα λεπτότατος καὶ εὐγενέστατος, πάντα σεμνὸς καὶ ἀξιοπρεπής, συγκρατημένος στὶς ἐκδηλώσεις του καὶ χωρὶς πολλὰς ἐξωτερικὰς διαχυτικότητες· ἦταν στὶς σχέσεις του, ὅπως γράφει ἓνας βιογράφος του, «ἡ καλὴ καὶ δεμένη πρόζα καὶ ὄχι ἡ θερμὴ καὶ φλογερὴ ποίηση». Μισοῦσε μ' ὅλη τὴν ψυχὴ του τὸν ἐξωτερισμὸ καὶ τὸ μηχανισμὸ στὴ ζωὴ καὶ στὶς σχέσεις του καὶ ἦσαν ἔξω ἀπ' τὸ χαρακτῆρά του οἱ πολλὰς ἐξωτερικὰς διαχύσεις, ποὺ φανερώνουν φτώχεια ψυχικὴ καὶ ἔλλειψη βάθους καὶ οὐσίας. Στὶς σχέσεις του ἦταν ἀπλὸς, εἰλικρινής, ἐγκάρδιος. Ἐσεβόταν ἀπόλυτα τὴν ἐλευθερίᾳ τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν φρονημάτων τῶν φίλων του καὶ δέν ἤθελε, οὔτε ζητοῦσε ποτὲ τὴ θυσία τῶν ιδεῶν τους καὶ τῶν πεποιθήσεών τους. Οἱ φίλοι του ἤθελε νὰ ἦναι λεπτοί, εὐγενικοί, εἰλικρινεῖς, ἠθικοί, νὰ σέβωνται τὶς ὥρες τῆς ἐργασίας του καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοβυθισμοῦ του, νὰ ἦναι πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι φίλοι, ἀκριβεῖς στὶς ὥρες τους καὶ συνετεῖς στὸ λόγο τους καὶ στὶς ὑποσχέσεις τους καὶ νὰ σέβωνται ἀπόλυτα τὴν ἀλήθεια, μ' ἄλλους λόγους ἀπ' τοὺς φίλους του ὁ Κάντ ζητοῦσε λεπτότητα, εὐγένεια, ἐντιμότητα καὶ εὐθύτητα, πίστη, ἀκρίβεια καὶ συνέπεια, δηλαδὴ χαρακτῆρα καὶ ἠθικότητα.

Ἡ φιλία ἦταν γιὰ τὸν Κάντ μιὰ μορφή τῆς ἀγάπης του στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀγάπη του αὐτὴ εἰδείχνε, ὄχι μόνο στοὺς φίλους του, ἀλλὰ καὶ σὲ κάθε ἄλλο ἄνθρωπο, ποὺ εἶχε ἀνάγκη καὶ ζητοῦσε τὴν ὑποστήριξή του. Ἐνὸ μεγάλο μέρος τοῦ προϋπολογισμοῦ του (ὅταν ἔγινε ὑλικὰ ἀνεξάρτητος) προώριζε πάντοτε καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του γιὰ φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς. Γιὰ τοὺς δικούς του—τὶς ἀδερφές του καὶ τὰ παιδιὰ τους—εἶχε ὀρίσει ταχτικά βοηθήματα καὶ τοὺς ἐπροστιάτενε σ' ὅλη τὴ ζωὴ τους.

Τὸ μεγαλύτερο χτύπημα γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ Κάντ ἦταν ὁ θάνατος ἀγαπημένου φίλου του. Ὄταν μὲ τὸν καιρὸ καὶ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων ἔβλεπε οἱ καλύτεροι φίλοι του νὰ φεύγουν ἓνας-ἓνας ἀπ' τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμον, ἔλεγε μὲ ὀδύνη: «Μοῦ μέλλεται λοιπὸν νὰ ἰδῶ ὅλους τοὺς φίλους μου νὰ πεθάνουν πρὶν ἀπὸ μένα!».

Πολὺ σκοτεινὸ εἶναι τὸ ζήτημα τοῦ ῥόλου, ποὺ ἔπαιξε ὁ ἔρωσ στὴ ζωὴ τοῦ Κάντ. Οἱ πρῶτοι βιογράφοι του δὲ μᾶς διαφωτίζουν σχεδὸν καθόλου στὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ δέν ἀναφέρουν σχετικὰς λεπτομέρειες. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ Κάντ ἀγάπησε δυὸ φορές στὴ ζωὴ του. Ὁ Jachmann γράφει (σ. 168): «ἦταν τελείως ἀδύνατον νὰ μὴν αἰστανθῆ βαθιὰ τὸν ἔρωτα στὴ ζωὴ του ἓνας ἄνθρωπος, ποὺ εἶχε βαθύτατο τὸ αἶσθημα τῆς φιλίας». Ὁ Borow-

skí βεβαιώνει (σ. 76), ότι ὁ Κάντ ἀγάπησε δυὸ γυναῖκες στὴ ζωὴ του.¹

Ἡ ἀγάπη δὲν ἦταν μόνο βαθύτατη ἐσωτερικὴ, ἀλλὰ κι' αἰσθητικὴ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς τοῦ Κάντ. Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰ δυὸ αἰσθητικὰ του ἔργα «Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen» καὶ «Kritik der Urteilskraft» ὁ Κάντ εἶχε λεπτότατο καὶ βαθύτατο τὸ καλλιτεχνικὸ καὶ ὁραιολατρικὸ αἶσθημα τῆς ζωῆς—σ' ὅλη τὴ ζωὴ του καλλιεργοῦσε συστηματικὰ τὸ αἶσθημα τῆς ὀμορφιάς—κι' αἰστανόταν πολὺ βαθιὰ τὴ γοητεία καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἐπίδραση τῆς γυναικείας ὀμορφιάς.

Ἡ γυναίκα, κατὰ τὸν Κάντ, εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες δημιουργικὰς δυνάμεις τῆς ζωῆς. Ἡ ὀμορφιά της, οἱ λεπτοί, εὐγενικοὶ καὶ πολιτισμένοι τρόποι της, ἡ κοινωνικότητά καὶ κοσμικότητά της, τὸ λεπτὸ καὶ σπινθηροβόλο πνεῦμά της δίνουν στὴ γυναίκα, κατὰ τὸν Κάντ, μιὰ προνομιακὴ θέσι στὴ ζωὴ καὶ τὴν κάνουν τὸ μεγαλύτερο συντελεστὴ στὴν αἰσθητικὴν ἀνάπτυξη καὶ πρόοδο τοῦ κόσμου, στὴν καλλιέργεια τῶν ἠθῶν καὶ τὸ λεπτὸ πολιτισμὸν κι' ἐξευγενισμὸν τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὴν ἰδέαν, ποὺ εἶχε ὁ Κάντ γιὰ τὴν γυναίκα καὶ τὸ ῥόλο της στὴ ζωὴ, φανεροῦναι θαυμάσια ἡ συμβουλή, ποὺ ἔδινε σταὺς νέους, νὰ συναναστρέφονται ἀνώτερες, λεπτές κι' ἐκλεκτές γυναῖκες. Σταὺς νέους ἔλεγε: «Ἐνας νέος, ποὺ θέλει νὰ ζήσει μέσα στὴν κοινωνία, πρέπει νὰ ζητᾷ τὴ συντροφιά λεπτῶν, μορφωμένων καὶ πολιτισμένων γυναικῶν» (Jachmann σ. 154). Στὴ γυναίκα ὁ Κάντ ἐκτιμοῦσε ἔξχωριστὰ τὶς καθ'αυτὸ γυναικεῖες ἀρετές. «Ἡ μητρότητα, ἔλεγε, ἡ νοικοκυρωσύνη, ἡ γνώση τῆς μαγειρικῆς, εἶναι ἀρετές ποὺ τιμᾶνε τὴν γυναίκα». (Bogowski, σ. 77).

Ὁ Κάντ ἦταν ἕνας ἰδανικὰ λεπτὸς κι' εὐγενὴς ἄνθρωπος πρὸς ὅλο τὸν κόσμον, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἕνας ἀληθινὸς καὶ τέλειος gentleman. Μὲ τὸ γλυκὸ καὶ πρόσχαρο καὶ ἀνοιχτόκαρδο χαρακτῆρά του, μὲ τοὺς λεπτοὺς κι' εὐγενικοὺς κοινωνικοὺς τρόπους του², μὲ τὴ σοφία, τὸ σπινθηροβόλο πνεῦμα καὶ τὴν πρωτότυπη σκέψη του, μὲ τὴν αἴγλη τῆς δόξας του καὶ τὴν ἠθικὴν του ἀχινοβολία καὶ προπάντων μὲ τοὺς λεπτοὺς καὶ βαθεῖς στοχασμοὺς του γιὰ τὸ γυναικεῖο φύλον³ ὁ Κάντ ἦταν ὁ ἀγαπημένος φιλόσοφος τῶν γυναι-

1. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ εἶναι ἀξιοσημεῖωτη, γιὰ τὸν Κάντ ἐδιέβασε τὴ βιογραφία του ἀπὸ τὸν Bogowski πρὶν δημοσιεῦσθαι κι' ἔδωσε τὴν ἔγκρισή του πρὸς δημοσίευση.

2. Τοὺς καλοὺς καὶ λεπτοὺς κοινωνικοὺς τρόπους ὁ Κάντ ἔμαθε τὴν ἐποχὴ (1746—1755) ποὺ ἦταν καθηγητὴς σὲ διάφορα σπίτια εὐγενῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως τοῦ κόμητος J. G. Keyserling κ. ἄ.

3. Στὸ ἔργο του «Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen» ὁ Κάντ ἀναλύει τὴν ψυχὴ τῆς γυναίκας μὲ σπάνια παρατηρητικότητά καὶ ψυχολογικὴ διεισδυτικότητά κι' ἐκφράζεται γιὰ τὴν ψυχὴ τῆς αἰωνίας γυναίκας μὲ ὕψος, λεπτότητα κι' εὐγένεια στοχασμῶν καὶ ποιητικὸν λυρισμὸν, ποὺ εἶναι ζήτημα ἂν βρῖσκη κανεὶς καὶ στοὺς μεγαλύτερους λυρικοὺς ποιητὰς τοῦ κόσμου.

κῶν. Οἱ πιὸ λεπτεῖς κι' ἐκλεκτεῖς γυναῖκες τῆς ἐποχῆς του ἤθελαν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ κι' ἐθεωροῦσαν τιμὴ τους τὴ φιλία του. Μὲ πολλὰς ἀνώτερες κι' ἐκλεκτεῖς γυναῖκες ὁ Κάντ εἶχε ἓνα λεπτότερο καὶ βαθύτερο φιλικὸ δεσμὸ στὴ ζωὴ του ἰδανικῆς καὶ ἀγνῆς πνευματικῆς φιλίας. Ἐνα τέτοιο δεσμὸ εἶχε ὁ Κάντ μὲ τὴν κόμησσα Charlotte Amalie Keyserling, μι' ἀνώτερη κι' ἐξαιρετικὴ γυναῖκα μὲ καλλιτεχνικὴ ψυχὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωση. Ὁ Κάντ ἐθαύμαζε τὴ γυναῖκα αὐτὴ γιὰ τὸ πνεῦμά της καὶ τὴν ψυχὴ της καὶ τὶς ἀνώτερες πνευματικὲς καὶ ἠθικὰς ἀρετὲς της καὶ στὴν Ἀνθρωπολογία του τὴν ἀποκαλεῖ «κόσμημα καὶ χάσμα τοῦ φύλου της». Ἡ φιλία τους ἄρχισε στὰ 1753—1754, ὅταν ὁ Κάντ ἦταν καθηγητὴς τῶν παιδιῶν της. Ἀπὸ τότε καὶ ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου της, ὕστερ' ἀπὸ 30 χρόνια, τοὺς συνέδεε ἡ πιὸ λεπτὴ καὶ ἀγνὴ πνευματικὴ φιλία «ἀνθος ἐκλεκτῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς συγγένειας καὶ καρπὸς βαθύτατου ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ».¹

Πνεῦμα καὶ ψυχὴ μὲ ἀνώτερη πνευματικότητα, μὲ βαθειὰ καὶ φλογερὴ ἐσωτερικότητα, μὲ λεπτὰ καλλιτεχνικὰ αἰσθήματα καὶ βαθύτατη αἴσθησις τῆς γοητείας καὶ τῆς μυστικῆς ἐσωτερικῆς ἀχτινοβολίας τῆς γυναικείας ψυχῆς καὶ ὡμορφίας, ἦταν φυσικὸ νὰ αἰστανθῆ ὁ Κάντ βαθιὰ τὸν ἔρωτα στὴ ζωὴ του.

Ἄλλ' ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο, φανερώνει ὅλη τὴν ἀσύγκριτη ἠθικὴ του δύναμη καὶ φωτίζει τὴν προσωπικότητά του εἶναι τ' ὅτι δὲν ἀφείθηκε νὰ κυριαρχηθῆ ἀπὸ τὸ ἐρωτικὸ αἶσθημα. Δυὸ ἢ τρεῖς φορές στὴ ζωὴ του ὁ Κάντ σκέφθηκε τὸ ζήτημα τοῦ γάμου, ἀλλ' ὕστερ' ἀπὸ βαθιὰ σκέψη ἔπαινε τὴν ἀπόφαση νὰ μὴν ἀφήσῃ τὴν ἡσυχὴ ζωὴ τῆς πνευματικῆς μοναξιάς του καὶ τῆς δημιουργικῆς του γαλήνης.

Οἱ βιογράφοι του δὲ μᾶς διαφωτίζουν ἀρκετὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ δὲν ἀναφέρουν γιὰ ποιους λόγους ὁ Κάντ δὲν πῆρε ποτὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ γάμου. Ὁ Jachmann ἀναφέρει, ὅτι ὁ Κάντ δὲν ἤυρε ποτὲ στὴ ζωὴ του «τὴν ἀδελφὴ ψυχὴ τῆς ψυχῆς του». Ἡ ἀληθινὴ ὁμως αἰτία πρέπει νὰ ζητηθῆ, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὸ βαθύτερο χαρακτῆρα καὶ στὴν ὅλη φυσικὴ, πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ ψυχοσύνθεση τοῦ Κάντ.

Ὁ Κάντ ἦταν ὁ τέλειος τύπος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἔχει βαθειὰ συνείδηση τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς του στὸν κόσμον καὶ τοῦ χρέους του πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ ζωὴ του ἦταν ἀφιερωμένη στὴ θρησκεία τοῦ πνεύματος. Κ' ἡ θρησκεία αὐτὴ ἔχει τοὺς ἱεροὺς κανόνες της καὶ τοὺς ἀλύγιστους νόμους της. Ἡ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ χρέους του, ὡς πνευματικοῦ δημιουργοῦ, ἐπέβαλε στὸν Κάντ τὴν ἀπόλυτη ἀφοσίωση στὸ πνευματικὸ ἔργο του καὶ στὸν ὑψηλότερο προσορισμὸ τῆς ζωῆς του. Τίποτα καὶ καμμιά δύναμη στὸν κόσμον δὲν ἦταν ἱκανὴ νὰ τὸν κάμῃ νὰ παραβιάσῃ τὸ χρέος του

1. Ἡ Ch. Am. Keyserling ἦταν καὶ ζωγράφος καὶ ἀπ' τὰ χέρια της σώζεται ἓνα πορτραῖτο τοῦ Κάντ σὲ ἡλικία 30 χρόνων.

πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ νὰ τὸν κάμῃ ν' ἀφήσῃ τὸ ἔργο του καὶ τὴν ἀπόλυτα ἀναγκαῖα στὴ δημιουργία του θεϊκὴ πνευματικὴ του γαλήνη· τὸ φυσικὸ ἔνστιχτό του, ὅπως εἶδαμε στὴ βιογραφία του, τὸν ὠδηγοῦσε πάντα στὴ ζωὴ καὶ τοῦ ἐνέπνεε τὸν τρόμο πρὸς κάθε μεταβολὴ τῶν ὄρων τῆς ζωῆς του. Τὸ ὑπέρτατο καὶ ἱερότατο ἀγαθὸ τῆς ζωῆς, στὰ μάτια του, ἦταν ἡ ἠθικὴ αὐτονομία. Ἡ προσωπικότητά του ἦταν ἡ ἀπόλυτη ἐνσάρκωση τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας.

Ἡ ὑψηλὴ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ χρέους του πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τῆς ἠθικῆς του αὐτονομίας ἐπέβαλε στὸν Κάντ νὰ ζήσῃ ὅλη τὴ ζωὴ του σὲ ἀπόλυτη φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγνότητα (Borowski, σ. 76) ἀφοσιωμένος τελείως μέσα στὴν πιὸ βαθιὰ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ γαλήνη στὸ δημιουργικὸ ἔργο του!

Ἡ μοναξιά εἶναι ἡ μοίρα τῶν μεγάλων! Ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ τραγωδία εἶναι ἡ μοίρα τῶν πνευματικῶν δημιουργῶν! Στὶς κορυφές βασιλεύει πάντα τὸ πνεῦμα τῆς αἰωνίας σιωπῆς κι' ἐρημίας! Ἡ μοίρα τοῦ Προμηθέα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Μωϋσῆ τοῦ Alfred de Vigny εἶναι ἡ αἰωνία μοίρα τῆς μεγαλοφυΐας!

Καὶ ὁ τιτανικὸς δημιουργὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του ἔζησε ὡς ἓνας τραγικὸς πνευματικὸς ἐρημίτης μέσα στὴν ἀπόλυτη πνευματικὴ μοναξιά κι' ἐρημία καὶ στὴν πιὸ βαθιὰ σιωπὴ καὶ γαλήνη, βυθισμένος στὸ ἀστραφτερὸ πνευματικὸ δράμα τῶν ὑπερβατικῶν κόσμων τῆς φιλοσοφίας του καὶ τῶν ὑψηλῶν κοσμικῶν πεπρωμένων τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ζωὴ του περνᾷ μοναχικὴ, ἐρημικὴ, τραγικὴ, ὄχι ἀπὸ μισανθρωπία ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη ψυχικὴ παρύρρηση ἢ ἰδιοτροπία, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ὑπέρτατη κι' ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη πνευματικὴ, τὴν ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Ὁ Κάντ ἀγαποῦσε τὸν κόσμον μὲ πάθος καὶ ὁρμὴ καὶ μ' ὅλη τὴ φλόγα τῆς ψυχῆς του. Τὸ εἶναί του ἐφλόγιζε ὁ θεῖος ἔρωσ τῆς ζωῆς. Μόνο ἡ θεϊκὴ ἀνάγκη τῆς δημιουργίας τοῦ ἐπέβαλλε ὡς ἱερὸ χρέος νὰ ζῆ μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον, μέσα στὴ δημιουργικὴ μοναξιά τοῦ πνεύματός του. «Ὁ Κάντ, γράφει ὁ βιογράφος του, δὲ ζοῦσε γιὰ τὸν κόσμον, τὸ πνεῦμά του ὅμως θὰ ζήσῃ αἰώνια γιὰ τὸν κόσμον!». Σὰν ἄλλος Μωϋσῆς φεύγει μακριὰ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους στὶς αἰώνιες κορυφές καὶ τὴν αἰωνία ἐρημία, γιὰ νὰ χαρίσῃ στὸν κόσμον γυρίζοντας τοὺς πίνακες τῶν αἰωνίων πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν του!

Ὁ Κάντ ἔζησε τὸν περισσότερον καιρὸ τῆς ζωῆς του ὡς ἓνας πνευματικὸς ἐρημίτης. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμά του εἶναι καθολικὸ καὶ κλασσικὸ καὶ κατέχει τὸ βαθὺ μυστικὸ τῆς ὑψηλῆς τέχνης τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν ἀντινομιῶν. Τὸ πνεῦμά του στὶς ὑψηλότερες στιγμὲς τῆς δημιουργίας του ὑψώνεται στὴν κριτικὴ λύση τῶν ἀντινομιῶν τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βαθύτερους μελετητὲς τοῦ ἔργου του γράφει, πὼς τὸ κυριώτερον οὐσιαστικὸ γνῶρισμα τοῦ πνεύματος τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἁρμονία τῶν ἀντιθέσεων.

Ὁ Κάντ ἔχει ὑψώσει σὲ θρησκεία τὴ μοναξιά καὶ τὴ γαλήνη, ἀλλ' ἀγαπᾷ ἐπίσης φλογερὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸν κόσμον. Στὴν ψυχὴ του ἐνώνεται ἁρμονικὰ τὸ πιὸ βαθὺ αἴσθημα τῆς πνευματικῆς μοναξιάς μὲ τὸ πιὸ δυνατὸ κοινωνικὸ αἴσθημα. Τὸ πνεῦμά του θέλει νὰ βρῆται πάντα κοντὰ στὴ ζωὴ καὶ σὲ ἄμεση ἐπιφάνεια μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἡ σκέψη του ὑψώνεται στὶς πιὸ ψηλὰ συνθετικὰ κορυφὰ, ἀλλ' οἱ πνευματικὲς συνθέσεις του εἶναι πάντα συνθέσεις τῶν ἐνοράσεων τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ ζωὴ εἶναι ἡ πρώτη πηγὴ τῆς δημιουργίας του. Ἡ ἄμεση πνευματικὴ ἐνόραση τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ πραγματικοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ βαθύτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ πνεύματός του. Ὁ Κάντ θέλει νὰ ἴδῃ πάντα τὸ αἴσθημα, πὼς πατᾷ σὲ στέρη γῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Κάντ εἶναι οἱ θετικώτεροι καὶ ρεαλιστικώτεροι ἀπ' ὅλους τοὺς φιλοσόφους ὅλοιο τοῦ κόσμου. Ὑστερ' ἀπὸ τὴ δημιουργία του ὁ Κάντ θέλει νὰ κατεβαίῃ ἀπ' τὶς κορυφὰς του μέσα στὸν κόσμο καὶ μέσα στὴ ζωὴ. Τὸ πνεῦμά του βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ἱκανοποιῇ τὶς βαθύτερες ἀνάγκες καὶ ἀπαιτήσεις τῆς ψυχῆς του. Τὴν ἱκανοποίησιν αὐτὴ βρῆκε καὶ χαίρεται μ' ὅλη τὴν καρδιά του στὴν πνευματικὴ συντροφιά ξεχωριστῶν ἀνθρώπων, ἀνώτερων πνευμάτων κι' ἐκλεκτῶν ψυχῶν.

Σ' ὅλη τὴ ζωὴ του ὁ Κάντ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ μὲ τὰ ἐλεύθερα μαθήματά του φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς πατρίδας του ἔγινε ὑλικά ἀνεξάρτητος, συνείθιζε νὰ καλῆ πάντα καὶ κάθε μέρα στὸ σπίτι του ἀγαπημένους φίλους του καὶ σπουδαστὰς του καὶ νὰ τρώῃ μαζί τους στὸ μεσημεριανὸ καὶ μόνο κάθε εἰκοσιτετράωρον φαγητό του. Ποτὲ στὴ ζωὴ του δὲν ἔτρωγε μονάχος του. Οἱ καλεσμένοι του δὲν ἦσαν ποτὲ περισσότεροι ἀπὸ ἕξη, γιατί μὲ τὰ μέσα τοῦ σπιτιοῦ του δὲν μπορούσε νὰ περιποιηθῆ καὶ νὰ εὐχαριστήσῃ περισσότερους. Ὁ Κάντ ἤθελε οἱ καλεσμένοι του νὰ μένουν πάντα εὐχαριστημένοι ἀπὸ κάθε ἀποψη.

Τὰ πνευματικὰ αὐτὰ συμπόσια τοῦ Κάντ μᾶς θυμίζουν τὰ συμπόσια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ποὺ βλέπουμε στοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ φαγητὸ ἄρχιζε πνευματικὴ συζήτηση 2 - 3 ὥρων γιὰ τὰ πιὰ ἐνδιαφέροντα θέματα. Τὰ θέματα τῶν συνομιλιῶν ἦσαν ἀπὸ περιγραφὰς ταξιδιῶν καὶ ἠθῶν κι' ἐθίμων τῶν διαφόρων λαῶν τῆς γῆς, ἀπὸ τὴ φιλολογία, τὴ θρησκεία, τὴν πολιτικὴν, τὴν ἱστορίαν, ποτὲ ὅμως ἀπὸ τὴ φιλοσοφίαν.

Στὰ συμπόσια αὐτὰ ὁ Κάντ ἐφανερώωνε τὸ βαθύτερον ἑαυτοῦ καὶ τὸν ἀληθινὸ ἐσωτερικὸν ἄνθρωπον κι' ἐδειχνόταν ἕνας ἀνώτερος, μοναδικὸς καὶ τέλειος πνευματικὸς ἄνθρωπος. Ἀνοιχτόκαρδος, γελαστὸς καὶ χαρούμενος, γλυκόλογος, μὲ ὀλόχαρο σπινθηροβόλον πνεῦμα ἑλαφρὰ εἰρωνικόν, σκορποῦσε σ' ὅλους τὸ κέφι καὶ τὸ γέλιο, τὴν χαρὰ καὶ τὴν εὐτυχίαν τῆς ζωῆς. Ἡ πιὸ μεγάλη εὐθυμία κ' ἡ πιὸ ἀστραφτερὴ χαρὰ ἀνάβρουζαν σὰν κελᾶϊδην παυλίου καὶ σὰν νερὸ πηγῆς ἀπ' τὴν παιδικὴν ψυχὴν του. Μὲ τὴν ἀπέραγτη καὶ πολύμορφη σοφίαν του, μὲ τὴν βαθιὰ δημιουργικὴν καὶ πρωτότυπην σκέψιν του, μὲ τὸ λεπτὸν, βαθὺν καὶ φωτεινὸν πνεῦμά του καὶ τὴν χαρούμενην διάθεσίν του,

ὁ Κάντι ἦταν ἓνας ἄφραστος, ἀσύγκριτος καὶ ἀνυπέροβλητος ὁμιλητής. Ἡ συντροφιά του ἦταν οὐράνιο δῶρο κ' ἡ ὁμιλία του ὑπέρογατη πνευματικὴ εὐδαιμονία. Σὲ καμμιά ἄλλη ἐκδήλωση τῆς ζωῆς του ὁ Κάντ δὲν ἦταν τόσο τέλειος, τόσο θαυμαστός καὶ ὑπέροχος, ὅσο στὴν πνευματικὴ συντροφιά του μὲ τοὺς φίλους του στὰ πνευματικὰ συμπόσια του. Ὁ βιογράφος του Jachmann ἀναφέρει (13^ο γράμμα) σχετικὰ τὰ ἑξῆς :

«Ὅλοι, ὅσοι εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ γνωρίσουν ἀπὸ κοντὰ τὸν Κάντ καὶ νὰ συνδεθοῦν μαζί του, ὁμολογοῦν, ὅτι πᾶ καμμιά ἄλλη ἐκδήλωσή του ἢ σχέση του ὁ Κάντ δὲν ἦταν τόσο ἀξιοθαύμαστος καὶ πραγματικὰ ὑπέροχος, ὅσο στὴ συντροφιά του. Ξένοι, ποὺ μελετοῦσαν τὰ ἔργα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας του, τὸν ἐπλαθάνιστὴ φαντασία τους ὡς ἓνα βαρὺ καὶ σκοτεινὸ φιλόσοφο, κλεισμένο στὸν ἑαυτὸ του καὶ τραβηγμένο ὁλότελα ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν κοινωνία καὶ τὸν ἄλλο κόσμον. Ὅταν ὅμως τὸν ἐγνώριζαν ἀπὸ κοντὰ ἔβλεπαν μ' ἐκπληξή, πὼς ἦταν ὁ πιὸ χαρούμενος καὶ πιὸ πολιτισμένος ἄνθρωπος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Κάντ ἦταν ἓνας ἀληθινὰ ἐξαιρετικὸς καὶ σπάνιος ἄνθρωπος. Ἡ πιὸ βαθιὰ μόρφωση καὶ σοφία ἑναρμονίζετο μὲ τὴν πιὸ λεπτὴ καὶ ριφιναρισμένη κοινωνικὴ εὐγένεια.

Στὴ συντροφιά του ὁ Κάντ ἦταν ἓνας τέλειος ἄνθρωπος τοῦ κόσμου, ποὺ ἡ ὑψηλὴ ἐσωτερικὴ ἀξία του ἀχτινοβολοῦσε πιὸ πολὺ μὲ τὸν πιὸ λεπτὸ ἐξωτερικὸ κοινωνικὸ πολιτισμὸ. Ἡ σοφία του δὲν ἔβγαινε μόνον ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ πολὺ λίγο ζοῦσε μὲ τὰ βιβλία. Δάσκαλός του ἦταν μόνον ἡ ζωὴ. Ἡ σοφία του ἦταν γιὰ τὴ ζωὴ κ' ἦταν ἓνας σοφὸς μόνον γιὰ τὸν κόσμον. Ἐβλεπε τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων κ' ἄρπαζε τὴν πιὸ σημαντικὴ καὶ πιὸ διδακτικὴ πλευρὰ τους. Κατεῖχε τὸ μυστικὸ καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἐξυψώνῃ ὅλα τὰ πράγματα μὲ τὴν ἀντίθεση. Καὶ τὸ πιὸ μικρὸ καὶ πιὸ ἀσήμαντο πρᾶγμα στὰ χέρια του γινόταν μεγάλο καὶ σημαντικό. Συζητοῦσε μὲ προθυμία κ' εὐχαρίστηση μὲ ὅλους καὶ γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ ὁ λόγος του εἶχε πάντα γενικὸ ἐνδιαφέρον. Μιλοῦσε μὲ γυναῖκες γιὰ γυναικεῖα ζητήματα μὲ τόση σοφία καὶ τέτοια χάρη, ὅπως συζητοῦσε μὲ σοφοὺς τὰ πιὸ μεγάλα καὶ σκοτεινὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης. Στὴ συντροφιά του ὁ βαρὺς καὶ σκοτεινὸς κριτικὸς φιλόσοφος γινόταν ἓνας εὐχάριστος λαϊκὸς φιλόσοφος. Ἄφηνε τὴ φιλοσοφικὴ γλῶσσα καὶ τὶς σκέψεις του ἐφάνε μὲ τὴν κοινὴ γλῶσσα τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀγαποῦσε ἐξαιρετικὰ τὶς εὐχάριστες καὶ πεταχτές πνευματικὲς συζητήσεις μὲ τὶς ἔξυπνες παρατηρήσεις καὶ ἀντιρρήσεις, γιὰ τὸ εἶδαν ἀφορμὴ κ' εὐκαιρία νὰ συλλάβῃ κ' ἐκφράσῃ τοὺς πιὸ βαθεῖς στοχασμούς. Στὴν ὁμιλία του ἦταν ἄλλοτε διαλογικὸς καὶ συζητικὸς καὶ ἄλλοτε ἀφηγηματικὸς καὶ διδακτικὸς. Τὸ φαγητὸ καὶ τὸ πιωτὸ στὰ συμπόσια του τὰ θεωροῦσε ὡς χαρὰ καὶ ἀπόλαυση τῶν αἰσθήσεων καὶ ὡς ἀφορμὴ γιὰ τὴν πνευματικὴ ὁμιλία καὶ συζήτηση, ποὺ ἦταν ὁ κύριος σκοπὸς τῶν συμποσίων κ' ἐχάριζε τὴν ἀληθινὴ πνευματικὴ χαρὰ κ' εὐτυχία. Εἶναι τελείως ἀδύνατον νὰ ἐκφράσω τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ δώσω μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητος. Καμμιά διήγηση, καμμιά περιγραφή δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἀσύλληπτον καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἀνεκφραστον. Μόνον ὅταν ἔβλεπε κανεὶς τὸν Κάντ στὴ συντροφιά του, μποροῦσε νὰ ἰδῇ τὸ ὕψος τῆς πνευματικῆς προσωπικότητός του καὶ νὰ θαυμάσῃ τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς του. Τὸ ἀστραφτερὸ φῶς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς σοφίας καὶ ἡ γλυκιὰ θέρμη μιᾶς αἰσθηματικῆς καρδιάς, ὅλο εὐγένεια καὶ καλωσύνη, ἡ σοβαρὴ πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρώπινης τραγωδίας καὶ ἡ γελαστὴ κ' ὀλόφωτη χαρὰ γιὰ τὴν ὠμορφιά τοῦ κόσμου καὶ τὴν χάρη τῆς ζωῆς ἐναλλαζόσαν μὲ τὴν πιὸ πολύτροπη καὶ πολύμορφη ὀλόχαρη καὶ φωτερὴ ἁρμονία στ' ἀπλά καὶ λιτὰ συμπόσια τοῦ φιλοσόφου. Ὅποιος ξέρει τὸν Κάντ μόνον ἀπὸ τὰ ἔργα του καὶ τὶς παραδόσεις του τὸν μισοῦσε-

ρει μόνο. Ὁ Κάντ ἦταν ὅλος μόνο στὴν πνευματικὴ συντροφιά του. Στὴ συντροφιά του ἦταν ὁ τέλειος πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ φιλόσοφος».

Ὁ Bogowski παρουσιάζει (σ. 80) τὸν Κάντ ὡς ἓνα μεγάλο παιδί στὴ ζωὴ του: «Μόνο ἡ λέξη παιδί, γράφει, ἐκφράζει τὸν ἀληθινὸ χαρακτήρα καὶ ὅλη τὴν ψυχὴ τοῦ Κάντ».

Ἡ ἐξωτερικὴ ζωὴ τοῦ Κάντ ἦταν σὲ τελεία ἁρμονία μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ του. Ὁ πλοῦτος, ἡ ἐξωτερικὴ λάμψη, τὰ ὑλικά ἀγαθὰ, οἱ χαρὲς τῶν αἰσθήσεων καὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μ' ἓνα λόγο ὅ,τι λέγεται φυσικὴ εὐτυχία, δὲν εἶχαν καμμιά ἐπίδραση στὴν ψυχὴ του. Ὁ ὑλικὸς κόσμος ἦταν τελείως ὑποταγμένος στὸν πνευματικὸ κόσμο του. Μόνο τ' ἀνθή τοῦ πνεύματος καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὸ οὐράνιο γαλιάζιο λουλουδι τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτονομίας ἀνθίζαν στὸν κήπο τῆς ψυχῆς του. Σὲ ἡλικία 60 χρόνων ὁ Κάντ μπόρεσε ν' ἀποκτήσῃ ἓνα μικρόσπιτο ἀπὸ 5 — 6 δωμάτια ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐργασία του καὶ τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του. Ἡ ἐπίπλωσή του ἦταν ἀπλή καὶ φτωχικὴ. Δυὸ τραπέζια καὶ μερικὲς καρέκλες σὲ κάθε δωμάτιο, αὐτὰ ἦσαν ὅλα-ὅλα τὰ ἐπιπλά του. Κανέν' ἄλλο στόλισμα καὶ καμμιά βιβλιοθήκη. Στὸ σπίτι αὐτὸ ἔζησε ὁ Κάντ τὰ τελευταῖα 20 χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ σ' αὐτὸ ἄφησε τὴν τελευταία πνοὴ τῆς ψυχῆς του καὶ τῆς γήϊνης ζωῆς του.

Οἱ ιδέες τοῦ Κάντ γιὰ τὰ οἰκονομικὰ ζητήματα καὶ προβλήματα τῆς ζωῆς ἐβγαίνουν ἀπὸ τὴν κεντρικὴν ιδέα τῆς φιλοσοφίας του, τὴν ιδέα τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας. Σύμφωνα μὲ τὴν οἰκονομικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἔχη ὡς ἰδανικὸ του τὴν τελεία ὑλικὴ ἀνεξαρτησία· ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία, κατὰ τὸν Κάντ, εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ζῆ ἀπόλυτα ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε ἀνάγκη καὶ οἰκονομικὴ τυραννία καὶ σκλαβιὰ τῆς ζωῆς. Καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλει καὶ ἓνας ἄλλος ὑψηλότερος λόγος, καθαρὰ ἠθικός, ὁ λόγος τῆς ἠθικῆς αὐτονομίας, γιατί δίχως τὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία ὁ ἄνθρωπος — καὶ μάλιστα ὁ ἀδύνατος ἄνθρωπος — ἀναγκάζεται πολλὰς φορὲς στὴ ζωὴ του νὰ παραβιάζῃ τὸ ἠθικὸ χρέος του. Ἐν' ἀπὸ τὰ ἰδανικά τοῦ Κάντ ἦταν ἡ ἀπόλυτη οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία καὶ δὲν ἤθελε νὰ χρωστᾷ ποτὲ στὴ ζωὴ του σὲ κανένα ἄνθρωπο καὶ τὸ παραμικρότερο χρέος. Στούς φίλους του, καὶ στοὺς σπουδαστὲς του ἔδινε πάντα τὴ συμβουλή νὰ μὴ δημιουργοῦν ποτὲ χρέη στὴ ζωὴ τους. Τὶς ιδέες του αὐτὲς ὁ Κάντ ἐδίδασκε καὶ στὶς πανεπιστημιακὲς παραδόσεις του καὶ ἐπροσπαθοῦσε νὰ τὶς μεταδώσῃ στοὺς ἀκροατὲς του.

Μὲ τὶς ιδέες αὐτὲς ὁ Κάντ ἔζησε μιὰ ζωὴ, ἀπὸ ὑλικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποψη, ἀπλή, λιτὴ καὶ ἀπέριττη, σεμνὴ καὶ ἀξιόπρεπη, αὐτάρκη καὶ αὐτόνομη.

Οἱ πολιτικὲς ἐδέες τοῦ Κάντ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν πιὸ βαθὺ ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας. Τὴν ψυχὴ τοῦ Κάντ ἐφλόγιζαν τὰ πιὰ βαθιὰ καὶ εὐγενικὰ αἰσθήματα γιὰ τὴν πνευματικὴ πρόοδο τῆς ἀνθρωπότητας καὶ τὴν ἠθικὴ ἀπολύ-

τρωση τοῦ κόσμου. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀναψε στὴν ψυχὴ του τὸν πιὸ φλογερὸ ἐνθουσιασμό. Στὴ Γαλλικὴ ἐπανάσταση ὁ Κάντ ἔβλεπε τὸ μεγαλύτερο ἀπολυτρωτικὸ κίνημα τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, μιὰ ἥρωϊκὴ προσπάθεια τῆς ἀνθρωπότητος νὰ σπάσῃ τὰ δεσμά της, νὰ νικήσῃ τὴ ζωϊκὴ κοσμικὴ μοίρα της καὶ νὰ θεμελιώσῃ ἐπάνω στὴ γῆ τὸ κράτος τοῦ Λόγου! Γιὰ τὰ αἰσθήματά του αὐτὰ ἡ Γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ Ἔθνο-συνέλευση ἀνεκήρυξε τὸν Κάντ πολίτη τῆς Γαλλίας.

Τὰ ἴδια αἰσθήματα καὶ τὸν αὐτὸ ἐνθουσιασμό ἔνοιωσε ὁ Κάντ καὶ γιὰ τὸ μεγάλο ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἀμερικανῶν. Ὁ βιογράφος του μάλιστα Jachmann διηγίεται ἕνα χαρακτηριστικώτατο γιὰ τὴν ψυχὴ, τὸ χαρακτηριστῆρα καὶ τὴν ὅλη προσωπικότητα τοῦ Κάντ ἐπεισόδιο. Ὅπως συνέβηκε σ' ὅλη τὴ ζωὴ του ὁ Κάντ βγήκε μιὰ μέρα περίπατο σ' ἕν' ἀπὸ τοὺς κήπους τῆς πατρίδας του. Ἐκεῖ εἶδε σ' ἕνα μέρος τοῦ κήπου ἕνα φίλο του νὰ ἦναι μὲ μιὰ συντροφιά ἀπὸ ἀγνώστους του. Πλησίασε καὶ στὴν πρόσκλησή τους κάθισε κι' αὐτὸς μαζί τους κι' ἄρχισαν τὴ συζήτηση. Ἡ ὁμιλία ἦταν γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἡμέρας, τὸν πόλεμο Ἀγγλῶν καὶ Ἀμερικανῶν. Ὁ Κάντ μίλησε μ' ἐνθουσιασμό γιὰ τὸ δίκαιο τῶν Ἀμερικανῶν καὶ καταφέρθηκε μὲ ἀσυνείδητη δριμύτητα ἐναντίον τῶν Ἀγγλῶν. Σὲ μιὰ στιγμὴ πετάχτηκε ἀπάνω ἕνας ἀπ' τὴ συντροφιά καὶ μὲ θυμὸ καὶ ἀγανάκτηση εἶπε στὸν Κάντ, ὅτι εἶναι Ἀγγλος καὶ ὅτι μὲ τοὺς λόγους του ἐπρόσβαλε τὴν πατρίδα του καὶ τοῦ ζητάει ἰκανοποίησι μὲ τὰ ὅπλα. Ὁ Κάντ, σὰ νὰ μὴν εἶχε συμβῆ ἀπολύτως τίποτα, ἀτάραχος καὶ μὲ ὀλύμπια γαλήνη ἐξακολούθησε τὴν ὁμιλία του, ἀνάπτυξε τὶς ὑψηλὰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς του γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα καὶ μίλησε γιὰ τὸ δίκαιο καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν Ἀμερικανῶν μὲ τέτοια πνευματικὴ ἔξαρση καὶ ἀνωτερότητα, μὲ τέτοια ἐπιχειρηματολογία καὶ πειστικότητα, μὲ τόση ὁρμὴ καὶ πάθος καὶ μὲ τέτοιο ἐνθεο οἶστρο καὶ ἱερὴ μανία, ὥστε ἀφωπλισμένος τελείως ὁ Ἀγγλος ἐθεώρησε ὑποχρέωσή του νὰ ζητήσῃ συγγνώμη ἀπὸ τὸν Κάντ, νὰ τοῦ ἐκφράσῃ τὸν ἀπόλυτο θαυμασμό του καὶ νὰ τὸν συγχαρῆ μὲ ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς του· ἐπίσης συνώδευσε τὸν Κάντ ὡς τὸ σπίτι του καὶ τὸν προσκάλεσε νὰ τοῦ κάμῃ τὴν τιμὴ νὰ τὸν ἐπισκεφτῆ καὶ στὸ δικό του σπίτι. Καὶ προσθέτει ὁ Jachmann: «Φίλος μου, ποὺ ἦταν μπροστὰ στὸ ἐπεισόδιο αὐτό, μ' ἐβεβαίωσε, ὅτι ὁ Κάντ μίλησε μὲ τέτοιο ἐνθουσιασμό καὶ οἶστρο γιὰ τὸ δίκαιο, τὴν ἐλευθερία καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν Ἀμερικανῶν, ποὺ καὶ σ' αὐτὸν καὶ σ' ὅλους τοὺς ἄλλους ἐφαινόταν σὰ νὰ τὸν ἐνέπνεαν οὐράνιες δυνάμεις!».

Ὁ Ἀγγλος αὐτὸς ἐλεγόταν Green κ' ἦταν ἔμπορος. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα αὐτὴ ὁ Κάντ καὶ ὁ Green ἐνώθηκαν μὲ τὴν πιὸ μεγάλη φιλία. Ὁ Green ἦταν ἕνα φωτεινὸ πνεῦμα, μιὰ λεπτὴ κι' ἐκλεκτὴ ψυχὴ, ἕνας ἐξαιρετικὸς χαρακτηριστῆρας. Ἀγαποῦσε μὲ ὅλη τὴν ψυχὴ του κι' ἐθαύμαζε μὲ ἀπεριόριστο θαυμασμό τὸν Κάντ κι' ἔγινε ὁ καλύτερος φίλος του ὅλης τῆς ζωῆς του. Τὰ ἴδια αἰσθήματα ἔνοιωθε καὶ ὁ Κάντ γιὰ τὸν Green. Κανένα ἄλλο ἄνθρωπο δὲν ἀγάπησε ποτέ ὁ Κάντ περισσότερο ἀπὸ τὸν Green σ' ὅλη τὴ ζωὴ του.